

**Промислове підприємництво на Лівобережній Україні
у другій половині XIX – на початку XX ст.
Історіографічні засади дослідження**

У статті, на підставі аналізу широкого історіографічного добробку, осмислено актуальну проблему соціально-економічної історії України періоду модернізаційних перетворень. Для лівобережних губерній це був час глибоких змін, які охопили всі сфери життя населення. Особливо це стосується промислового підприємництва, яке в другій половині XIX – на початку XX ст. у даному регіоні було невід'ємною частиною господарського комплексу. В історіографічних дослідженнях різних періодів цієї проблеми належало одне із цільних місць, хоча трактувалася неоднозначно. Ключові слова: промислове підприємництво, модернізація, історіографічні оцінки.

В статье, на основании анализа широкого историографического наследия, осмыслена актуальную проблему социально-экономической истории Украины периода модернизационных преобразований. Для левобережных губерний это было время глубоких перемен, охвативших все сферы жизни населения. Особенно это касается промышленного предпринимательства, которое во второй половине XIX – начале XX в. было неотъемлемой частью хозяйственного комплекса. В историографических исследованиях различных периодов эта проблема занимала одно из ведущих мест, хотя трактовалась неоднозначно. Ключевые слова: промышленное предпринимательство, модернизация, историографические оценки.

In the article, on the basis of the analysis of a wide historiographic heritage, intelligently actual problem of social – economic history of Ukraine of the period of modernization reforms. To the left Bank of provinces it was a time of profound change, covering all spheres of life of the population. Especially it concerns the industrial enterprises, which in the second half of XIX – early XX century in this region was an integral part of the economic complex. In historiographic researches of different periods, this issue was one of the leading places, though they interpreted ambiguously.

Key words: industrial enterprise, modernization, historiographical assessment.

Промислове підприємництво залишається важливою складовою усього господарського комплексу. В сучасних умовах відбуваються зміни галузевої структури виробництва, але суттєвого підвищення якісного рівня, на жаль, не спостерігається. Технологічне переозброєння та модернізація промисловості здійснюється доволі повільно. Складною і неоднозначною залишається проблема запровадження ефективного, а головне, дієвого законодавства, що прискорить становлення ринкової вітчизняної економіки, зробить її конкурентоздатною на міжнародній арені. Мова йде, в першу чергу, про реконструкцію виробничої бази промисловості й інших галузей господарства, зокрема, сучасної інфраструктури. Необхідно думати про раціональне розміщення фабрик і заводів, у тому числі з екологічних міркувань, враховуючи регіональні й природно-кліматичні особливості та потреби, сприяючи покращенню умов праці для населення, підвищення життєвого рівня людей. На нашу думку, це один із шляхів еволюційного реформування політичної системи і перехід до реальної соціально-економічної модернізації суспільства.

Досягти в цьому питанні бажаного результату неможливо без урахування попереднього історичного досвіду.

Ретроспективний аналіз промислового підприємництва досліджуваного регіону становить науковий інтерес для дослідників соціально-економічної історії. На українських землях у складі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. відбувалися важливі перетворення, які не тільки змінили їх соціально-економічну структуру, але й визначили подальший шлях розвитку. Доволі швидкими темпами розвивалася ринкова економіка, що істотно вплинула на характер суспільних відносин, побут, психологію людей. Україна на сучасному етапі переживає багато в чому схожі процеси, тому врахування відповідних уроків минулого зумовило актуальність даного дослідження.

Історіографію обраної теми слід поділити на чотири періоди: друга половина XIX ст. – 1917 р.; радянський період – до 1991 р.; зарубіжна література та праці української діаспори; вітчизняні публікації доби незалежності. У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилася немало досліджень історичного, історико-статистичного, економічного і юридичного характеру, де тією чи іншою мірою розглядалися питання промислового розвитку Російської імперії у пореформений період. Слід зауважити, що окремі автори дореволюційного періоду при написанні своїх праць користувалися архівними документами державних відомчих

установ, а також мали власний досвід роботи в різних урядових структурах. Крім того, вони були обізнані з сучасною їм європейською літературою з економічних питань. Дослідники цього періоду ввели до наукового обігу велику кількість джерел, а зібраний ними статистичний матеріал не втратив своєї актуальності. Проте окремі з них не позбавлені недоліків, що потребує від сучасного науковця уважного опрацювання. Оскільки їх автори брали активну участь у підготовці багатьох законопроектів Російської імперії або безпосередньо впливали на економічну політику уряду, то часто зроблені ними висновки є суб'єктивними, а висловлені міркування значною мірою залежали від того, яку позицію вони займали у суспільних і внутрішньоурядових дискусіях того часу. Окрім цього, головна ціль таких публікацій полягала у створенні історично переконливого фундаменту для своїх політичних концепцій.

Серед цієї групи праць доцільно виділити, в першу чергу, дослідження узагальнюючого характеру, присвячені різним питанням економічного становища Російської імперії у пореформений період. Їх автори чимало уваги приділяли аналізу основних стадій індустріального розвитку країни, визначаючи при цьому роль держави та її вплив на модернізаційні процеси. Більшість авторів дотримувалася думки, що економічна політика уряду спрямовувалася на форсування розвитку промисловості шляхом залучення іноземного капіталу й політикою протекціонізму, фінансовими реформами, розбудовою залізничного транспорту.

Проблема регулювання державою діяльності монопольних об'єднань активно досліджувалася українськими економістами другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, це М. Туган-Барановський [1], К. Воблий [2]. Їхні думки з приводу імперської політики в Україні істотно розходилися: одні говорили про необхідність жорсткого контролю за монополіями, інші виступали за ліберальну урядову політику й контроль лише за негативними наслідками їх діяльності.

Жваву дискусію серед учених викликала діяльність кредитно-банківських установ в імперії й на українських землях. Російський учений П. Мігулін доводив, що для успішної модернізації економіки необхідно перетворити Державний банк на центральну фінансову структуру країни, на належному рівні забезпечити діяльність сільськогосподарського банку, рівномірно розподіляти кредити по всій території імперії, а головне – ліквідувати спекулятивні операції на ринку [3].

Загалом, протягом другої половини XIX – поч. XX ст. було написано немало праць, присвячених фінансовій ситуації в Російській імперії та її впливу на розвиток фабрично-заводського виробництва, у тому числі в Україні. Серед них варто відмітити дослідження І. Бліоха, В. Судейкіна, І. Кауфмана, П. Сабуровата А. Гурьєва [4], які доводили думку про першочергове завдання держави – стабілізувати грошову систему та забезпечити стабільність російського карбованця, що сприятиме розвитку товарного виробництва, особливо в національних окраїнах.

Значний внесок у вивчення історії залізничного транспорту і його ролі у становленні й розвитку ринкової економіки внесли Л. Чупров і В. Кислинський [5]. Дослідникам вдалося співставити результати експлуатації доріг на різних етапах розвитку, показуючи основні технічні показники та результати їх роботи. Автори зробили спробу порівняти досвід Росії і західноєвропейських країн, визначаючи специфіку залізничного будівництва на величезних просторах держави. Цим питанням також присвячена праця Н. Михайловського [6], де розкривається закономірний процес модернізації транспортної мережі як складової ринкової економіки. Наприкінці XIX ст. серед учених посилювався інтерес до вивчення технічних і організаційних проблем, пов'язаних із будівництвом доріг у віддалених від центру національних регіонах імперії.

Заслугують на увагу праці історико-географічного спрямування, де подано досить детальний опис природно-кліматичних умов і ландшафту губерній [7]. Ці роботи мають велике науково-практичне значення, оскільки дозволяють виявити вплив географічного фактора на розвиток промисловості в Лівобережній Україні, на розташування в Чернігівській і Полтавській губерніях фабрик та заводів і їх галузеву специфіку.

Доволі солідний історіографічний комплекс, без вивчення якого не можна аналізувати становлення і розвиток ринкової економіки, являє собою наукова література, присвячена різним аспектам селянської реформи 1861 року. У працях П. Кованька і П. Лященка [8] мова йде про неоднозначний характер фінансового забезпечення пореформених перетворень і наслідки ліквідації кріпосної системи для селян і їх підприємницького господарювання. Дослідник А. Нікольський висловив цікаві міркування щодо найбільш гострої проблеми пореформеного періоду – малоземелля і безземелля, що постала перед селянами Лівобережної України. Він зауважив, що регіони з подібними природно-

кліматичними умовами найменш активно включилися у ринкові форми господарювання за збереження консервативних форм соціально-економічного укладу [9].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. зростає наукова зацікавленість проблемою організаційно-законодавчого забезпечення підприємницької діяльності. В економічній літературі активно обговорювалися питання підприємців і робітників, умов найманої праці, правове забезпечення охорони праці. Проблеми фабрично-заводського законодавства знайшли відображення у працях Л. Нісселовича і В. Литвинова-Фалінського [10]. Слід наголосити, що вони зробили суттєвий внесок у вивчення організаційно-правових основ підприємництва, а саме робочого договору, тривалості робочого дня, мінімальної погодинної оплати праці, ролі профспілок у відстоюванні інтересів найманих працівників.

Ретроспективний огляд тогочасної літератури дозволяє нам говорити про ще одну важливу проблему, пов'язану з використанням понятійного апарату. Відсутність чіткого розмежування понять "фабрика", "завод", "мануфактура" породжувало на практиці серйозні труднощі. Досить часто наявна інформація у різних довідниках не співпадає, що не дозволяє досліднику точно встановити наявну кількість підприємств у регіоні, а також прослідкувати їх розвиток. У Російській імперії фабрикою вважалось таке підприємство, яке мало пристосоване приміщення, де працювало не менше 16 осіб, застосовувалися механічні двигуни, розподіл праці на дрібні операції, особливі умови виробництва і збуту продукції, що передбачало відсутність індивідуальних замовлень або тільки від торговців. Звідси випливає суть поняття "фабричне законодавство", під яким дореволюційні історики розуміли сукупність законодавчих норм, що регулювали умови праці найманих робітників на фабриках, заводах і мануфактурах. Однак головною ознакою фабрики вважались особливі відносини між підприємцем і найманою силою. Це зумовлювалося істотною різницею у матеріальному становищі, освіті, суспільному положенні. Як бачимо, окремі вказані риси були притаманні й мануфактурі та майстерням.

Автор вважає за доцільне наголосити на тому, що така досить умовна характеристика простежується і у визначенні заводського виробництва, хоча на практиці були відхилення від загальноприйнятої формули. Зокрема, у дореволюційній літературі вказувалося, що на заводах відбуваються перетворення переважно на хімічному рівні, що потребує більше сил і умінь. Тоді як фабричне ви-

робництво передбачало здебільшого механічну обробку твердих речовин, таких як волокна, деревина, метал, каміння. Звідси випливає висновок, що фабрики з'явилися раніше від заводів, оскільки вони швидше переходили із ремісничого виробництва у велике механізоване. Проте, на думку багатьох економістів кінця XIX ст., у майбутньому заводські підприємства мали стати основою важкої промисловості, чому сприятиме розвиток науки і техніки, відкриття нових джерел сировини, розробка сучасних корисних копалин.

Важливе значення для вивчення обраної теми мають регіональні дослідження, написані на широкому й змістовному статистичному матеріалі. В основу переважної більшості сучасних праць з історії становлення і розвитку товарного виробництва у Чернігівській губернії покладено документи й матеріали, зібрані відомим діячем українського національного і культурного відродження О. Русовим [11]. Ученому вдалося здійснити аналіз і охарактеризувати різні аспекти соціально-економічного розвитку краю: побут населення; господарство сільських громад і поміщицьких маєтків; описати фабрики і заводи, стан торгівлі. Крім того, на основі поданої статистики можна простежити еволюцію господарства Чернігівщини протягом досить тривалого часу, виявити місцеві особливості.

Заслугує на увагу праця М. Домонтовича, де наводяться статистичні дані й характеристика соціальної структури населення Чернігівської губернії: кількість представників соціальних верств, співвідношення чоловіків і жінок, рівень грамотності серед різних вікових категорій, про стан медичного обслуговування, а також окремі аспекти побутового і економічного життя людей [12].

Загалом, у дорадянській історіографії основна увага звернена на вивчення загального процесу капіталізації промисловості у Російській імперії, її організації та управлінні, участі іноземного капіталу, проблемі взаємовідносин підприємців і робітників. Натомість, регіональна історія становлення і розвитку промислового підприємництва Лівобережної України так і не стала об'єктом комплексних наукових досліджень. Соціально-економічний розвиток губерній висвітлювався однобічно і фрагментарно, а окремі галузі господарства взагалі опинилися поза науковим аналізом.

Протягом 20–30-х рр. XX ст. дослідження соціально-економічної проблематики відбувалося у руслі марксистсько-ленінської методологічної парадигми, що відповідало офіційному політичному курсу. Враховуючи тотальний ідеологічний тиск на науку, супе-

речливий доробок радянської історіографії потребує уважного й диференційованого підходу. Головна проблема полягала в тому, що істориків було практично неможливо об'єктивно трактувати дореволюційну спадщину. Ці роки стають "плідними" для багатьох економістів-марксистів, які займалися теоретичними питаннями і обґрунтовували проблеми "ефективності промислового виробництва та шляхи підвищення продуктивності праці в СРСР".

Незважаючи на ідеологію, виходили й солідні студії, присвячені загальним питанням економічного розвитку імперської Росії у пореформений період. Особливе місце серед таких праць посідають роботи, у яких розглядався процес формування загальноросійського ринку, система залучення іноземних інвестицій. Історики-економісти переважно зосереджували свої зусилля на викритті соціальних вад панування іноземного капіталу та підприємництва, розгортанні класової боротьби пролетаріату [13].

Загалом, дослідження цих років були присвячені, головним чином, проблемі протистояння пролетаріату і буржуазії. Робітничий клас визначався головним рушієм революції, основною соціальною силою майбутніх суспільних перетворень. На фоні економічних трансформацій буржуазія називалася злом, що експлуатує інших. Таке однобічне трактування її ролі в промисловому розвитку було характерним для більшості праць. Особливе місце серед них посідає робота О. Оглобліна, українського вченого, який досліджував основні стадії індустріального розвитку Росії, аналізував процес становлення і піднесення вітчизняного фабричного виробництва, зокрема сукноробства в Чернігівській губернії [14].

Слушною є думка багатьох дослідників про те, що саме з другої половини 50-х рр. ХХ ст. почалось поглиблене вивчення економічної історії Росії, зокрема дореволюційного періоду. Кількість власне історичних досліджень суттєво не збільшилася, а домінували переважно узагальнюючі історико-економічні праці, присвячені окремих галузям або суто технічному аспекту. Доцільно виділити перевидання фундаментальної монографії П. Ляценка [15] і працю О. Нестеренка [16] з історії промисловості України. Ці дослідження мають багато спільних рис. На думку авторів, розвиток товарного виробництва у дореволюційній Росії відбувся за активного втручання держави в економіку, до того ж форми такого впливу часто мали особливий, нерідко негативний аспект. Проте колоніальний характер економічної політики Російської імперії на українських землях, на нашу думку, розкритий ними недостатньо.

Незважаючи на спрощені оцінки економічних процесів, ідеологічне кліше, низка історичних досліджень були виконані на досить високому рівні. Це стосується монографій І. Гіндіна і С. Борового, де вивчається кредитно-банківська політика царського уряду в процесі індустріалізації господарства. Зокрема, І. Гіндін робить висновок про те, що діяльність Державного банку була спрямована на підтримку, перш за все, тих підприємств і галузей, у яких був зацікавлений уряд. На практиці це призводило до негативних наслідків, пов'язаних із відсутністю здорової конкуренції та монополізацією капіталу в руках чиновників [17].

У 70–80-х рр. ХХ ст. спостерігається розширення діапазону наукових студій, хоча центральними напрямками досліджень історіографії залишаються: діяльність найбільших промислових монополістичних об'єднань, зокрема Донеччини та Півдня України, визначення масштабів залежності країни від іноземного капіталу; обсяги виробництва вугілля, металу, деяких видів продукції машинобудування. Лейтмотивом історіографії стало з'ясування причин та передумов пролетарської революції, керівної ролі КПРС у її здійсненні, ступеня готовності країни та окремих її регіонів до соціалістичних перетворень. Таким чином, протягом усього вказаного періоду розроблялася переважно проблематика, пов'язана з історією робітничого, селянського, профспілкового та революційного рухів, становищем пролетаріату.

Паралельно виходили окремі публікації, присвячені розвитку ринкових відносин у сільськогосподарському виробництві [18]. Переважно мова йшла у них про налагодження у пореформений період системи кредитування та пов'язані з цим труднощі. Урядова політика називалася неефективною і непродуманою, спрямованою на захист інтересів поміщиків і буржуазії. Абсолютно інший аспект проблеми розглядався у праці Л. Минарик [19]. Авторка дає досить об'єктивну оцінку земельній аристократії, досліджує її фамільне походження, розміри спадкових володінь, що дозволяє виявити регіональні особливості розвитку промисловості Лівобережної України, на прикладі діяльності відомих цукрозаводчиків П. Харитоненка і родини Терещенків.

Незважаючи на доволі невисокий загальний науковий рівень праць даного періоду, виходили й змістовні дослідження, присвячені проблемі становлення промислової буржуазії, розбудові фінансових структур та їх ролі у капіталізації економіки. Серед них помітне місце належить працям відомих і сьогодні російських істориків, провідних спеціалістів із питань економічної історії:

В. Бовикіна, Л. Бородкіна, Б. Ананьїча, О. Боханова [20]. Завдяки цим дослідженням, на нашу думку, відбувся злам стереотипів у суспільстві щодо негативного сприйняття образу буржуа як ворога й експлуататора трудящих мас. Автори розкривали особливості процесу формування цього стану, його роль у економічному, політичному й культурному житті країни. Безперечно, головний акцент робився на аналізі урядової політики, визначаючи при цьому її поетапність, складність і неоднозначність. Велика увага приділялась характеристиці протекціоністських заходів.

Не втратили сьогодні актуальності праці українських істориків радянської доби, які зверталися до проблем народного господарства України в означений період. Нашу увагу привертають дослідження В. Голобуцького, І. Гуржія, Л. Мельника [21]. Вони аналізували основні процеси, пов'язані з промисловим розвитком українських земель, таких як залізничне будівництво, технічне оснащення фабрично-заводського виробництва, наявність сировинної бази та ринків збуту. Однак головна увага приділялась індустріально розвинутому регіону – Донецько-Криворізькому басейну, незначним залишався інтерес до аграрних регіонів. Натомість спільними були висновки істориків щодо колоніальної залежності вітчизняної економіки від імперської.

Із кінця 80-х рр. і до сьогодні триває період руйнації численних ідеологічних стереотипів і впровадження нових концептуальних підходів у вивченні минулого України імперської доби. У зв'язку з цим виникла потреба введення до наукового обігу нових архівних матеріалів, опрацювання яких за радянської доби було неможливим. Серед вітчизняних і зарубіжних учених поживився інтерес до вивчення історії соціально-економічного розвитку регіонів у пореформений період.

Після здобуття Україною незалежності помітно зростає інтерес серед молодих істориків до проблем соціально-економічного характеру. З'являються дослідження В. Марочко, В. Шевченка, В. Крутікова, А. Литвиненка, В. Власенка [22], присвячені розвитку кооперативного руху, торгівлі, розбудові ринкової інфраструктури, соціальному складу населення, аналізу економічної політики царського уряду.

Солідним здобутком вітчизняної історичної науки на початку XXI ст. стала підготовка ґрунтовних узагальнюючих досліджень співробітниками відділу історії України XIX – початку XX ст. на чолі з О. Реєнтом. У колективній праці "Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914)" [23] аналізу-

ється процес інтеграції аграрного сектору України в світовий продовольчий ринок, розкриваються особливості формування капіталістичної економіки. Розвиток господарства на українських землях в історичній ретроспективі знайшов яскраве відображення у спільній монографії "Економічна історія України" [24].

Проблеми благодійності та інші аспекти діяльності підприємців стали предметом дослідження багатьох місцевих істориків. На нашу думку, цінність праць краєзнавців-аматорів полягає в тому, що вони наповнюють скарбницю знань про минувшину етносу, виокремлюючи і висвітлюючи ті локальні її аспекти, що часом залишаються поза увагою науковців. Плідно в цьому напрямку працюють В. Шапаренко, В. Машенко, В. Половець, А. Тимошенко [25]. Не залишається поза їх увагою історія розвитку окремих галузей промисловості, торгівлі, ринкової інфраструктури, діяльності земств.

Загалом, історіографічний огляд дозволяє констатувати наявність значної кількості наукових праць, у яких розглядаються різні аспекти індустриального розвитку підросійської України у період ринкових перетворень. Вивчення багатьох питань розпочалося ще у другій половині XIX ст. Окремі їх площини знайшли своє відображення у дослідженнях українських і зарубіжних істориків. Проте сьогоднішня потребує спеціального комплексного дослідження, де з позицій сучасної історичної концепції економічного розвитку якнайповніше розглядався б процес промислового розвитку всіх регіонів, а не тільки індустриально розвинених.

Література

1. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – М. : Пролетарий – Т. 1 : Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 2-е изд., 1926. – 448 с. ; Туган-Барановский М. И. Статистические итоги промышленного развития России. Доклад члена Императорского Вольного Экономического Общества М. Туган-Барановского и прения по этому докладу в заседании III отделения общества 17-го января и 7-го и 21-го февраля 1898 г. / М. И. Туган-Барановский. – СПб., 1898. – 107 с.

2. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробуляркової промисловості. – К. : Наукова думка, 1928. – Т. 2. – 395 с.

Т. 1. Перед розкріпаченням селян 1861 р. / К. Г. Воблий. – 1928. – 395 с.

3. Мигулин П. П. Реформы денежного обращения в России и промышленный кризис (1892–1902 гг.). Русский государственный

кредит / П. П. Мигулин. – Харьков, 1902. – Т. III, вып. 2. – 324 с. ; Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Русский государственный кредит / П. П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. I. – 602 с. ; Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Министерство И. А. Вышнеградского / П. П. Мигулин. Харьков, 1899. – Т. II. – 602 с.

4. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб., 1882. – Т. 1–4 ; Блюх И. С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И. С. Блюх. – СПб., 1878 ; Судейкин В. Т. Замечательная Эпоха в истории русских финансов (очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского) / В. Т. Судейкин. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1895. – 106 с. ; Сабуров П. Материалы для истории русских финансов. 1866–1897 / П. Сабуров. – СПб. : Тип. Гл. упр. Уделов, 1899. – 278 с. ; Кауфман И. И. Из истории бумажных денег в России / И. И. Кауфман. – СПб. : Тип. "Север", 1909. – 292 с. ; Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. – СПб. : Типо-литогр. "Якорь", 1904. – 250 с.

5. Чупров Л. И. Железнодорожное хозяйство. Экономические особенности и его отношение к интересам страны : в 2 т. / Л. И. Чупров – М., 1875 ; Кислинский Н. А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров в 4 т. / Н. А. Кислинский. – СПб., 1902.

6. Михайловский В. Г. Развитие русской железнодорожной сети / В. Г. Михайловский. – СПб., 1898.

7. Барыбин Т. К. Краткий очерк климатических условий в Полтавском уезде за 7 лет. 1886–1892 / Т. К. Барыбин. – Полтава, 1895. – 146 с. ; Богданович А. В. Сборник сведений Полтавской губернии с картой губернии и планом г. Полтавы / А. В. Богданович. – Полтава, 1877. – 283 с. ; Броунов П. П. Обзор Черниговской губернии в сельскохозяйственно-метеорологическом отношении за 1895 г. / П. П. Броунов. – Чернигов, 1897. – 84 с. ; Бучневич П. Кременчуг и посад Крюков / П. Бучневич. – Полтава : Издательство Полтавского губернского статистического комитета, 1891. – 28 с. ; Василенко В. И. Общие основания для оценок земельных угодий по уездам Полтавской губернии / В. И. Василенко. – Полтава : Издание Полтавского Губернского Статистического комитета, 1894. – 18 с. ; Винклер Я. Э. Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью в Черниговской губернии / Я. Э. Винклер. – Чернигов : Изд. ред. "Земский сборник Черниговской губернии", 1898. – 51 с. ; Винклер Я. Э. Ход метеорологических элементов в Нежине / Я. Э. Винклер. – Чернигов : Изд. ред. "Земский сборник Черниговской губернии", 1896. – 58 с.

8. Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (выкупная операция 1861–1907 г.)

П. Л. Кованько. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с. ;
Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – 4-е изд. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 2. Капитализм. – 735 с.

9. Никольский А. Земля, община, труд. Особенности крестьянского правапорядка, их происхождение и значение / А. Никольский. – СПб. : Типография А. С. Суворова, 1902.

10. Нисселович Л. Н. Торгово-промышленные учреждения в России : исторический очерк / Лазарь Ниссеневич Нисселович. – СПб., 1887. – 44 с. ; Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / В. П. Литвинов-Фалинский. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб : Тип. А. С. Суворина, 1904. – 344 с.

11. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : в 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов, 1898. – Т. 1. – 138 с.

12. Домонтович М. А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния / М. А. Домонтович. – СПб., 1865. – 868 с.

13. Лавров Ю. П. Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість Півдня України / Ю. П. Лавров // УІЖ. – 1964. – № 3. – С. 69–74 ; Лившиц Р. С. Размещение промышленности в дореволюционной России / Р. С. Лившиц. – М. : Издательство Академии наук СССР. – 1955. – 295 с. ; Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1903–1913 рр. / Федір Євдокимович Лось. – К. : АН СРСР, 1962. – 196 с. ; Одаренко М. Промисловість Лохвиччини на поч. ХХ ст. До 70-річчя революції 1905–1907 рр. / М. Одаренко // Зоря. – 1975. – 31 липня.

14. Оглоблин О. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика / О. П. Оглоблин. – Х. : Госиздат Украины, 1925. – 232 с.

15. Лященко П. И. Очерки истории аграрной эволюции в России / П. И. Лященко. – СПб. : Тип. Ред. период. изд. Мин. фин., 1913. – 247 с.

16. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості в Україні. / О. О. Нестеренко. 1962. – 580 с.– К. : АН УРСР.

Т. 2. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції: фабрично-заводське виробництво. – 1962.

17. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892) / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – 412 с. ; Боровой С. Я. Кредит и банки в России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.

18. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1978. – 246 с. ; Ефремцев Г. П. Всесоюзная конференция по истории фабрик и заводов / Г. П. Ефремцев, Ю. И. Кирьянов, П. О. Кисленко // Вопросы истории. – 1984. – № 1. – С. 1, 48–49 ; Китанина Т. М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики) / Т. М. Китанина. – Л. : Наука,

1978. – 287 с. ; Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в к. XIX – нач. XX в. / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1988. – 262 с.

19. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России к. XIX – нач. XX в. / Л. П. Минарик. – М. : Советская Россия, 1971. – 141 с.

20. Ананьич Б. В. Российскоесоюзное государство и вывоз капиталов 1895–1914 гг. (по материалам Учетно-ссудного банка Персии) / Борис Васильевич Ананьич. – Л. : Наука, 1975. – 135 с. ; Бородкин Л. И. Эволюция рынка труда в период индустриализации в России: динамика заработной платы промышленных рабочих и ее дифференциация / Л. И. Бородкин, Т. Я. Валентов // Экономическая история. Обзор. – Вып. 2 / под ред. В. И. Бовыкина и Л. И. Бородкина. – М., 1998. – С. 1–4 ; Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России (конец XIX – 1908 г.) / Валерий Иванович Бовыкин. – М. : РОССПЭН, 2001. – 319 с. ; Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) / А. Н. Боханов. – М. : Наука, 1992. – 260 с.

21. Голобуцький В. С. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. С. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1970. – 301 с. ; Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1968. – 192 с. ; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 240 с.

22. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-географічний аспект (1861–1929 рр.) / Василь Іванович Марочко. – К. : Інститут історії України, 1995. – 216 с. ; Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) монографія / В. М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2010 ; Литвиненко А. К. Кременчугський фінансовий 1571–1941. Очерк социально-экономической и финансово-банковской истории Кременчуга / А. К. Литвиненко, А. Н. Лушакова. – Кременчуг, 1999. – 147 с. ; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна геополітика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с. ; Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80.

23. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) : монографія / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 365 с.

24. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011.

Т. 2. – 2011. – 608 с.

25. Шапаренко В. Меценатська діяльність родини Галаганів / В. Шапаренко // Хроніка. – 2000–2001. – Вип. 41–42. – С. 386–394 ;
Мащенко В. До 130-річчя Сокиринського сільського ощадно-позичкового товариства П. Галагана / В. Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 156–165 ; Половець В. Чернігівська губернія у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-економічний аспект / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80–83 ; Тимошенко А. Господарська діяльність Григорія Павловича Галагана / Анатолій Тимошенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 68–75.